UO‘K: 336.226.322(575.1)

QO‘SHILGAN QIYMAT SOLIG‘INING SALBIY FARQINI QOPLASH MEXANIZMINI RAQAMLASHTIRISH HAMDA EKSPORTNI ELEKTRON TASDIQLASH, HISOB VARAQ-FAKTURALAR XAVF DARAJASI VA BARQARORLIK REYTINGIGA ASOSLANGAN TEZKOR QOPLASH YO‘LLARI

Zikirov Zafarjon Izzatullo o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada qo‘shilgan qiymat solig‘i (QQS) salbiy farqini qoplash tizimini takomillashtirishga qaratilgan uchta ilmiy taklifning nazariy va amaliy asoslanishi yoritilgan: eksportni tasdiqlashda bojxona organlarining real vaqt rejimidagi elektron ma’lumotlaridan foydalanish, elektron hisobvaraq-fakturalarning xavf darajasini ballga asoslangan tizim orqali aniqlash hamda barqarorlik reytingi bo‘yicha “AAA” toifasidagi tadbirkorlik subyektlariga QQSni bir kunda tekshiruvsiz qoplash. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy tahlil, dinamik va tarkibiy tahlil, muqobil xarajat (alternativ qiymat) modeli va ballga asoslangan xavf skoring usullari qo‘llanilgan. Natijalar takliflarning Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 16-iyuldagi 428-son, 2025-yil 11-martdagi 160-son va 2025-yil 26-dekabrdagi 830-son qarorlarida o‘z aksini topganini va tadbirkorlar aylanma mablag‘lariga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: qo‘shilgan qiymat solig‘i, salbiy farq, QQSni qoplash, nol darajali stavka, eksport, elektron hisobvaraq-faktura, soliq xavfi, barqarorlik reytingi, soliq ma’muriyatchiligi.

Аннотация. В статье обоснованы три научных предложения по совершенствованию механизма возмещения отрицательной разницы по налогу на добавленную стоимость (НДС): подтверждение экспорта на основе

электронных данных таможенных органов в режиме реального времени, определение уровня риска электронных счетов-фактур с помощью балльной системы и возмещение НДС субъектам предпринимательства категории «AAA» рейтинга устойчивости в течение одного дня без проверок. Использованы сравнительно-правовой, динамический и структурный анализ, модель альтернативных издержек и балльный скоринг риска. Результаты подтверждают отражение предложений в постановлениях Кабинета Министров № 428, № 160 и № 830 и их положительное влияние на оборотные средства предпринимателей.

Ключевые слова: НДС, отрицательная разница, возмещение НДС, нулевая ставка, экспорт, электронный счёт-фактура, налоговый риск, рейтинг устойчивости.

Abstract. The article substantiates three proposals for improving the refund of negative value added tax (VAT) balances in Uzbekistan: confirming exports on the basis of real-time electronic customs data, determining the risk level of electronic invoices through a point-based scoring system, and refunding VAT within one day without audits to businesses rated “AAA” under the sustainability rating. Comparative legal analysis, dynamic and structural analysis, an opportunity-cost model and risk scoring are applied. The results confirm that the proposals were reflected in Cabinet of Ministers Resolutions No. 428, No. 160 and No. 830 and had a positive effect on the working capital of businesses.

Keywords: value added tax, negative balance, VAT refund, zero rate, export, electronic invoice, tax risk, sustainability rating.

KIRISH

Qo‘shilgan qiymat solig‘i O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti daromadlarining eng yirik manbalaridan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, QQS mexanizmining iqtisodiy neytralligi bevosita salbiy farq summasining o‘z vaqtida va to‘liq qoplanishiga bog‘liq: agar soliq to‘lovchi xaridlar bo‘yicha to‘lagan QQSni qaytarib ololmasa, soliq iste’molga emas, ishlab chiqarishga tushadigan yashirin yukka aylanadi [1; 2]. Ayniqsa, nol darajali stavka qo‘llanadigan eksportchilar va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirayotgan korxonalar uchun qoplash muddatining cho‘zilishi aylanma mablag‘lar tanqisligini keltirib chiqaradi.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda QQS qoplash hajmi keskin oshdi: Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, 2024-yilning birinchi yarim yilligida soliq to‘lovchilarga 13,9 trln so‘m QQS qaytarilgan bo‘lib, bu QQS tushumlarining 34,3 foiziga teng [14]. Bunday hajm sharoitida qoplash tartibini ikki tomonlama talabga javob beradigan qilib qurish zarur: bir tomondan halol tadbirkorlar uchun qoplash tez va ortiqcha hujjatlarsiz bo‘lishi, ikkinchi tomondan esa soxta operatsiyalar orqali budjet mablag‘larini noqonuniy qaytarib olish xavfi kamaytirilishi kerak.

Ushbu maqolaning maqsadi – “Qo‘shilgan qiymat solig‘ining manfiy tafovutini yuzaga kelishi va qoplashning muammoli jihatlari” mavzusidagi dissertatsiya tadqiqoti doirasida ishlab chiqilgan va O‘zbekiston Respublikasi Soliq qo‘mitasining 2026-yil 15-maydagi 25-66395-son dalolatnomasi bilan amaliyotga joriy etilganligi tasdiqlangan ikkinchi, uchinchi va to‘rtinchi ilmiy yangiliklarni nazariy va empirik jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: (1) eksport operatsiyalarini tasdiqlashning hujjatli tartibidan elektron tartibiga o‘tishning iqtisodiy samarasini baholash; (2) elektron hisobvaraq-fakturalarning (EHF) xavf darajasini aniqlash metodikasini asoslash; (3) “AAA”

toifasidagi subyektlarga QQSni bir kunda qoplashning tadbirkorlar uchun moliyaviy samarasini hisoblash.

ADABIYOTLAR SHARHI

QQS qoplash muammosi xalqaro adabiyotda keng o‘rganilgan. L.Ebrill, M.Kin, J.-P.Boden va V.Sammers QQSning “zamonaviy” modelida qoplash tizimini soliqning eng zaif bo‘g‘ini sifatida ta’riflab, qoplash muddatlarining cho‘zilishi QQSni amalda aylanma soliqqa aylantirishini ko‘rsatgan [1]. G.Xarrison va R.Krelov 36 mamlakat tajribasini umumlashtirib, qoplash tizimining samaradorligi xavfga asoslangan tekshiruv va soliq to‘lovchilarni tabaqalashtirishga bog‘liq ekanligini asoslagan [3]. R.Berd va P.Jendron rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyotidagi mamlakatlar uchun eksportchilarga qoplashning tezkorligi QQS tizimiga ishonchning asosiy omili ekanini ta’kidlaydi [2].

QQS bo‘yicha firibgarlik va undan himoyalanish masalalari M.Kin va S.Smit ishlarida tahlil qilingan bo‘lib, ular soxta hisobvaraq-fakturalar va “yo‘qolgan savdogar” sxemalari qoplash tizimi orqali budjetga to‘g‘ridan to‘g‘ri zarar yetkazishini ko‘rsatgan [4]. D.Pomeranz Chilidagi dala tajribasi asosida QQS zanjiridagi axborot izi (“qog‘oz izi”) soliq to‘lovchilarning o‘z-o‘zini nazorat qilishini kuchaytirishini isbotlagan [5]. Bu xulosa elektron hisobvaraq-fakturalar ma’lumotlari asosida xavfni baholash g‘oyasining nazariy poydevori hisoblanadi. OECD tavsiyalarida ham soliq ma’muriyatchiligini ma’lumotlarga asoslangan, real vaqt rejimidagi nazoratga o‘tkazish (“Tax Administration 3.0” konsepsiyasi) va qoplash tartibini neytrallik tamoyiliga moslashtirish tavsiya etiladi [6; 7].

Mahalliy tadqiqotlarda QQS tushumlari va budjet daromadlari shakllanishi, hududiy budjetlar resurslarini boshqarish hamda tadbirkorlik subyektlarining

moliyaviy barqarorligi masalalari o‘rganilgan [8; 9]. Jumladan, U.B.Imanova mahalliy budjetlar mablag‘larini boshqarish tizimini takomillashtirish yo‘nalishlarini asoslagan [8], shuningdek, bank tizimi va xususiy tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi investitsion hamkorlikda aylanma mablag‘lar bilan ta’minlanganlikning ahamiyatini ko‘rsatgan [9]. Biroq mavjud ishlarda QQS salbiy farqini qoplashni raqamli ma’lumotlar (bojxona ma’lumotlari, EHF xavf darajasi, barqarorlik reytingi) asosida tabaqalashtirish masalasi yaxlit tizim sifatida yetarlicha tadqiq etilmagan. Ushbu maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi usullar qo‘llanildi: qiyosiy-huquqiy tahlil (o‘zgarishlardan oldingi va keyingi tartiblarni solishtirish); dinamik tahlil (QQS qoplash hajmi va o‘sish sur’atlari); tarkibiy tahlil (“AAA” toifasidagi subyektlarga qoplangan summalarning umumiy qoplashdagi ulushi); muqobil xarajat modeli va ballga asoslangan xavf skoringi. Axborot bazasini Iqtisodiyot va moliya vazirligining budjet ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlari, Soliq qo‘mitasining rasmiy ma’lumotlari, Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari hamda normativ-huquqiy hujjatlar [10–13] tashkil etdi.

Qoplash muddati qisqarishining tadbirkor uchun samarasi muqobil xarajat (alternativ qiymat) sifatida quyidagi formula bo‘yicha hisoblandi:

$$E = S \times r \times \Delta t / 365, \qquad (1)$$

bu yerda: E – tadbirkor ixtiyorida qolgan (tejalgan) moliyaviy resurs qiymati; S – qoplangan QQS summasi; r – muqobil moliyalashtirish stavkasi (tadqiqotda Markaziy bankning 14 foizlik asosiy stavkasi olindi); Δt – qoplash muddatining qisqarishi, kunlarda.

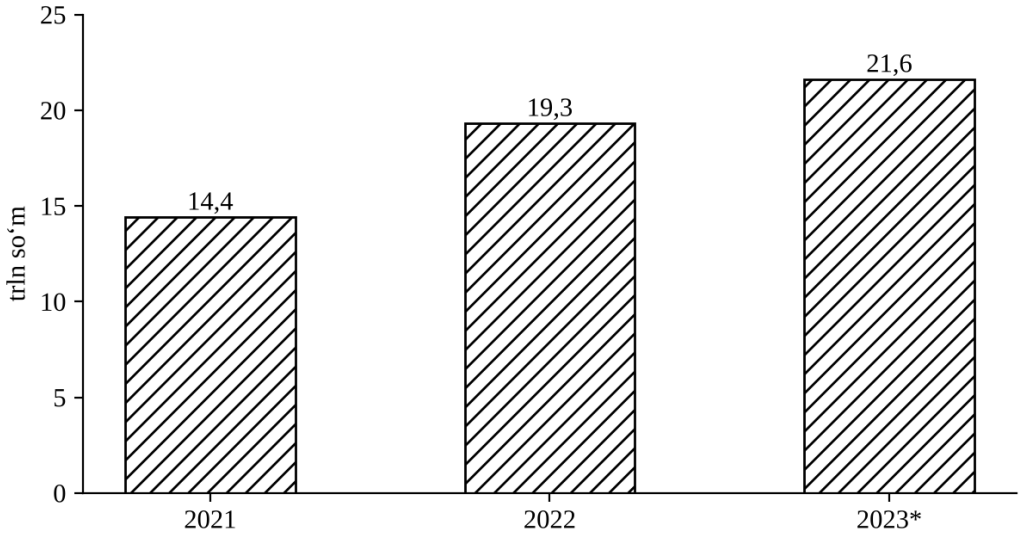
EHFlarning xavf darajasini baholash uchun quyidagi ballga asoslangan model taklif etildi:

$$R = \Sigma w_i \times k_i, \quad k_i \in \{0; 1\}, \quad R \geq R^* \text{ bo‘lsa} - \text{yuqori xavf}, \qquad (2)$$

bu yerda: R – EHFning umumiy xavf bali; k_i – i-mezonning bajarilganligi (1 – xavf belgisi mavjud, 0 – mavjud emas); w_i – mezonning og‘irlik bali; R* – yuqori xavf chegarasi.

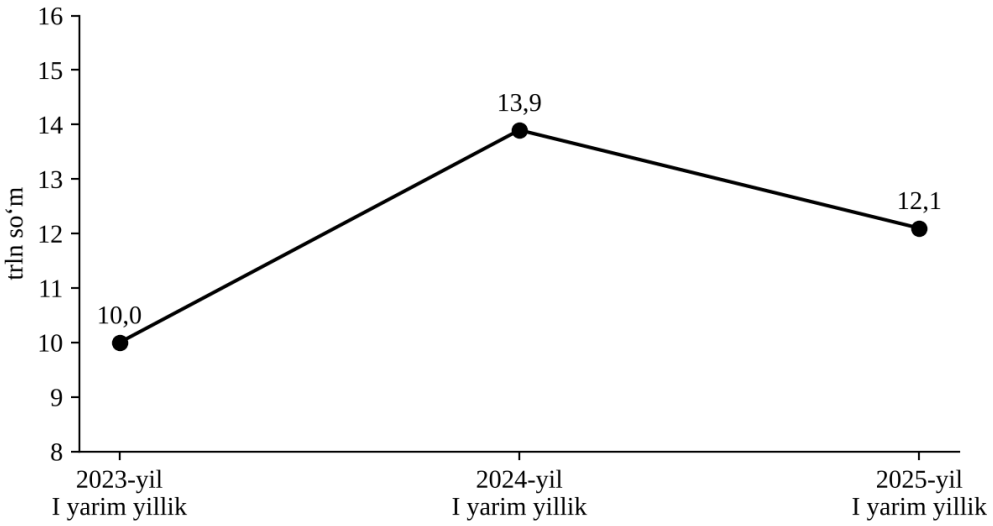
TAHLIL VA NATIJALAR

1. QQS qoplashning umumiy dinamikasi. QQS salbiy farqini qoplash hajmi so‘nggi yillarda barqaror o‘sish tendensiyasiga ega (1-rasm). 2021-yilda 14,4 trln so‘m qoplangan bo‘lsa, 2022-yilda bu ko‘rsatkich 19,3 trln so‘mga (QQS tushumlarining 27 foizi) yetib, 34,0 foizga oshgan. 2022-yilda qoplashning 58,2 foizi atigi 100 ta yirik tadbirkorlik subyekti hissasiga to‘g‘ri kelgani qoplash tizimining yuqori konsentratsiyasini ko‘rsatadi.

1-rasm. QQS salbiy farqini qoplash hajmi dinamikasi, trln so‘m

Yarim yillik ko‘rsatkichlar bo‘yicha ham shunday holat kuzatiladi (2-rasm): 2023-yilning birinchi yarmida 10,0 trln so‘m, 2024-yilning mos davrida 13,9 trln so‘m (+39,0 foiz), 2025-yilning mos davrida esa 12,1 trln so‘m qoplangan [14; 15]. 2025-yil uchun Davlat budjeti loyihasida yil davomida 30 trln so‘m QQS qaytarilishi prognoz qilingan [16]. Qoplash hajmining bunday ko‘lami uning tartib-taomillarini soddalashtirish va ayni paytda xavfga asoslangan nazoratni kuchaytirish zaruratini tasdiqlaydi.

2-rasm. Yarim yillik QQS qoplash hajmi, trln so‘m[1]

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi va Oliy Majlis Qonunchilik palatasi ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

[1] Iqtisodiyot va moliya vazirligi va Oliy Majlis Qonunchilik palatasi ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

2. Eksportni bojxona ma’lumotlari asosida elektron tasdiqlash (ikkinchi ilmiy yangilik). Eksportga nisbatan nol darajali stavka qo‘llanadi, shuning uchun eksportchi uchun xaridlar bo‘yicha to‘langan QQSning qoplanishi doimiy manba hisoblanadi. 2024-yilning birinchi yarim yilligida qo‘llanilgan soliq imtiyozlarining 82,2 foizi QQS hisobiga to‘g‘ri kelib, shundan 16 trln so‘mi QQSdan nol darajali stavka bo‘yicha bo‘lgan [17]. 2025-yilda mamlakat eksporti 33,8 mlrd AQSh dollarini tashkil etgan [18]. Bu hajmdagi operatsiyalarda har bir eksport partiyasi bo‘yicha qog‘oz hujjatlarni yig‘ish va taqdim etish tadbirkor uchun ham, soliq organi uchun ham sezilarli ma’muriy xarajatlarni yuzaga keltiradi.

Tadqiqotchi taklifiga ko‘ra, bojxona organlari tomonidan real vaqt rejimida elektron axborot almashinuvi orqali taqdim etilgan, tovarlar bojxona chegarasini kesib o‘tganligi to‘g‘risidagi ma’lumotlar eksportni tasdiqlash uchun asos bo‘lishi va bunda tadbirkordan tasdiqlovchi hujjatlarni alohida talab qilmaslik belgilandi. Ushbu taklif Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 11-martdagi 160-son qarori bilan 489-son qarorga ilova qilingan Nizomning 14-bandiga kiritilgan o‘zgartirish orqali amaliyotga joriy etildi [11; 12]. O‘zgarishdan oldingi va keyingi tartiblar 1-jadvalda qiyoslangan.

1-jadval

Eksport operatsiyalarini tasdiqlash tartibining qiyosiy tahlili[2]

Ko‘rsatkich	Hujjatli tartib (2025-yil martgacha)	Elektron tartib (160-son qarordan keyin)
Chegaradan o‘tganlikni tasdiqlash manbai	Tadbirkor taqdim etadigan hujjatlar	Bojxona organlarining real vaqtdagi elektron ma’lumotlari
Ma’lumot uzatish usuli	Qog‘oz yoki skanerlangan nusxa	Idoralararo avtomatik axborot almashinuvi
Ma’lumot ishonchliligini tekshirish	Soliq inspektori tomonidan qo‘lda	Manba idora ma’lumoti bilan avtomatik
Inson omili ishtiroki	Yuqori	Past
Hujjatlarni soxtalashtirish xavfi	Mavjud	Sezilarli darajada kamaygan
Tadbirkorning ma’muriy xarajatlari	Har bir partiya bo‘yicha takrorlanadi	Asosiy qismi bartaraf etilgan

Nazariy jihatdan bu yondashuv D.Pomeranz isbotlagan “axborot izi” samarasiga mos keladi [5]: eksport faktining mustaqil manba (bojxona) tomonidan qayd etilishi tadbirkor taqdim etadigan hujjatlarga nisbatan ishonchliroq bo‘lib, ayni paytda tadbirkordan ortiqcha harakatlarni talab qilmaydi. Shuni ta’kidlash joizki, eksportni soxtalashtirish orqali QQSni noqonuniy qaytarib olish holatlari amaliyotda uchraydi: masalan, soxta korxonalar orqali mebel eksporti rasmiylashtirilib, 24,5 mlrd so‘m QQS noqonuniy qaytarilgan holat fosh etilgan [19]. Eksport faktini bojxona ma’lumotlari bilan avtomatik solishtirish bunday sxemalarni hujjat bosqichidayoq aniqlash imkonini beradi.

[2] Vazirlar Mahkamasining 489-son va 160-son qarorlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan.

3. Elektron hisobvaraq-fakturalarning xavf darajasini aniqlash (uchinchi ilmiy yangilik). QQS qoplash tizimidagi asosiy xavf – haqiqiy tovar aylanmasisiz rasmiylashtirilgan EHFlar asosida QQSni hisobga olish va qaytarib olish. Amaliyotda soliq tizimining ayrim xodimlari tadbirkorlarning reytingdagi ma'lumotlarini soxtalashtirib, xavf belgilarini o'chirib tashlash orqali 18 ta korxonaga jami 82 mlrd so'm QQS noqonuniy qaytarilgani aniqlangan [20]. Bu holat xavfni baholash jarayonidan inson omilini chiqarish va uni EHF darajasida avtomatlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotchi tomonidan EHFlarning xavf darajasini aniqlash va yuqori xavfli EHFlar bo'yicha QQSni to'lashning alohida tartibini joriy etish taklif qilindi. Ushbu taklif O'zbekiston Respublikasining 2025-yil 25-dekabrdagi O'RQ-1108-son Qonuni bilan Soliq kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar [13] hamda Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 26-dekabrdagi 830-son qarori bilan tasdiqlangan "Elektron hisobvaraq-fakturalarning xavf darajasini aniqlash va ularda aks ettirilgan operatsiyalar bo'yicha qo'shilgan qiymat solig'ini to'lash tartibi to'g'risida"gi nizomda o'z aksini topdi. Nizomga ko'ra, EHFlar ma'lumotlar tizimidagi har bir mezon bo'yicha ballarni qo'shish orqali avtomatik baholanadi, past va yuqori xavfli toifalarga ajratiladi, yuqori xavfli EHFlar ulushi esa hisobot davrida QQS to'lovchilari rasmiylashtirgan jami EHFlar sonining 10 foizidan oshmasligi lozim [21].

(2) formulaga asoslangan model mantiqini ko'rsatish uchun 2-jadvalda mualliflar tomonidan taklif etilgan mezonlar va ularning og'irliklari, 3-jadvalda esa shartli misol keltirilgan. Mezonlar to'plami va og'irliklar tasdiqlangan rasmiy mezonlarni takrorlamaydi, balki metodik yondashuvni namoyish etadi.

2-jadval

EHF xavf darajasini baholash mezonlari (muallif taklifi)[3]

№	Mezon (xavf belgisi)	Og‘irlik bali (w_i)
1	Yetkazib beruvchi oxirgi hisobot davri uchun QQS hisobotini taqdim etmagan	25
2	Yetkazib beruvchining budjetga to‘lagan QQSi u rasmiylashtirgan EHFlardagi QQSning kichik qismini tashkil etadi	20
3	Yetkazib beruvchi 6 oydan kam muddat oldin ro‘yxatdan o‘tgan va aylanmasi keskin oshgan	15
4	EHFdagi tovar (xizmat) yetkazib beruvchining faoliyat turiga yoki xarid tarixiga mos kelmaydi	15
5	EHF summasi tomonlar o‘rtasidagi oldingi operatsiyalar o‘rtachasidan bir necha barobar yuqori	10
6	Yetkazib beruvchida moddiy-texnik baza va xodimlar mavjud emas	10
7	Kontragentlar zanjirida yuqori xavfli subyekt ishtirok etgan	5
	Jami maksimal ball	100

Manba: mualliflar ishlanmasi. Yuqori xavf chegarasi R = 50 ball deb shartli qabul qilingan.*

[3] Muallif ishlanmasi. Yuqori xavf chegarasi R* = 50 ball deb shartli qabul qilingan.

3-jadval

EHF xavf darajasini baholashning shartli misoli

EHF	Bajarilgan mezonlar ($k_i = 1$)	Umumiy ball (R)	Xavf toifasi
A	5	10	Past
B	3, 5	25	Past
C	4, 6, 7	30	Past
D	1, 3, 6	50	Yuqori
E	1, 2, 4, 6	70	Yuqori

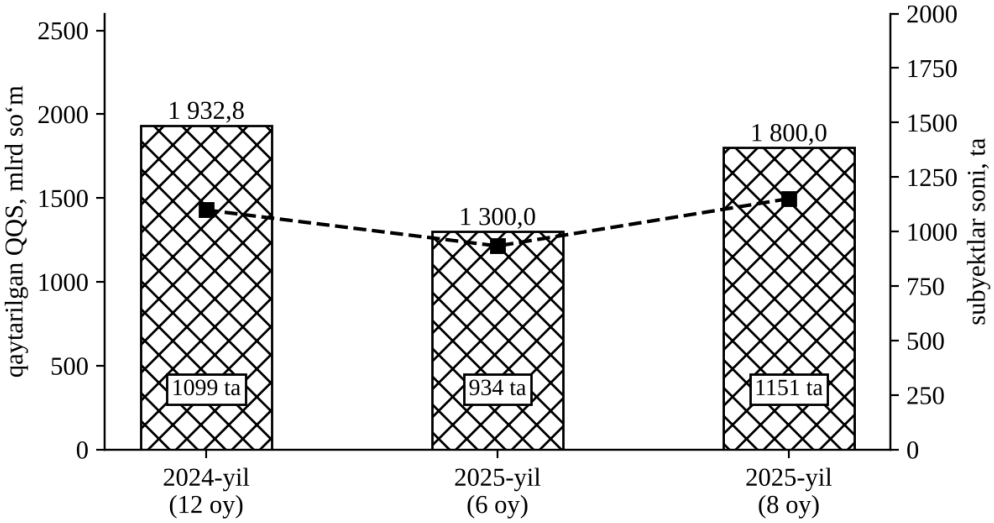
Manba: mualliflar hisob-kitobi (shartli ma'lumotlar).

Modelning afzalligi shundaki, xavf yetkazib beruvchi yoki xaridor korxona darajasida emas, balki har bir EHF darajasida baholanadi. Natijada halol xaridor korxonaning barcha QQS summalari to‘xtatib qo‘yilmaydi, faqat yuqori xavfli operatsiyalar bo‘yicha alohida tartib qo‘llanadi. Bu Soliq kodeksiga kiritilgan qoida bilan uyg‘un: yuqori xavfli EHFlar asosida xarid qilingan tovarlar bo‘yicha QQS umumiy tartibda hisobga olinmaydi va maxsus tartibda to‘lanadi [13]. Shu orqali “uzilgan zanjir” orqali QQSni budjetdan qaytarib olish imkoniyati cheklanadi, xavf darajasiga asoslangan QQS hisobi takomillashtiriladi.

4. “AAA” toifasidagi subyektlarga QQSni bir kunda qoplash (to‘rtinchi ilmiy yangilik). Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi 2024-yil 1-fevraldan joriy etilgan bo‘lib, subyektlar “AAA”, “AA”, “A” (yuqori), “BBB”, “BB”, “B” (o‘rta), “CCC”, “CC”, “C” (qoniqarli) va “D” (quyi) toifalarga ajratiladi [10]. Tadqiqotchining “AAA” toifadagi subyektlarga QQS salbiy farq summasini bir kun muddatda

tekshiruvlarsiz qoplash to‘g‘risidagi taklifi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 16-iyuldagi 428-son qarori bilan 489-son qarorga kiritilgan qo‘shimchalar orqali amaliyotga joriy etildi [11]. Mazkur qoida keyinchalik 2024-yil 15-noyabrdagi O‘RQ-1000-son Qonun bilan Soliq kodeksida ham mustahkamlandi [22]. Ilgari amalda QQS qoplash 7 kundan 30 kungacha muddatni egallagan [23].

Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 2024-yilda “AAA” toifasidagi 1 099 ta subyektga 1 932,8 mlrd so‘m, 2025-yilning birinchi yarim yilligida 934 ta subyektga 1,3 trln so‘m, 2025-yilning sakkiz oyida esa 1 151 ta subyektga 1,8 trln so‘m QQS bir kunda avtomatik tarzda qoplangan [24; 25] (3-rasm).

3-rasm. “AAA” toifasidagi subyektlarga bir kunda qoplangan QQS[4]

Tarkibiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, 2025-yilning birinchi yarim yilligida “AAA” toifasidagi subyektlarga qoplangan 1,3 trln so‘m umumiy qoplash hajmining (12,1 trln so‘m) taxminan 10,7 foiziga teng. Bitta subyektga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha qoplash summasi 2024-yilda 1,76 mlrd so‘mni, 2025-yilning sakkiz oyida 1,56 mlrd so‘mni

[4] Soliq qo‘mitasi ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzilgan

tashkil etgan. 2025-yil sentyabr holatiga “AAA” toifasidagi subyektlar soni 2 367 tani tashkil qilgan [25], ya’ni ularning qariyb yarmi (48,6 foiz) sakkiz oy davomida tezkor qoplash imkoniyatidan foydalangan.

Qoplash muddati qisqarishining tadbirkorlar uchun moliyaviy samarasi (1) formula asosida hisoblandi (4-jadval). Pastki chegara sifatida 7 kundan 1 kunga ($\Delta t = 6$), yuqori chegara sifatida 30 kundan 1 kunga ($\Delta t = 29$) qisqarish olindi.

4-jadval

QQSni bir kunda qoplashning muqobil xarajat bo‘yicha samarasi

Davr	Qoplangan summa (S), mlrd so‘m	Samara, $\Delta t = 6$ kun, mlrd so‘m	Samara, $\Delta t = 29$ kun, mlrd so‘m
2024-yil (12 oy)	1 932,8	4,4	21,5
2025-yil (6 oy)	1 300,0	3,0	14,5
2025-yil (8 oy)	1 800,0	4,1	20,0

Manba: mualliflar hisob-kitobi; r = 14 foiz.

Hisob-kitoblarga ko‘ra, faqat 2024-yilning o‘zida “AAA” toifasidagi subyektlar ixtiyorida 4,4–21,5 mlrd so‘m qo‘shimcha moliyaviy resurs qolgan, ya’ni ular shu miqdordagi qisqa muddatli kreditga ehtiyojdan xalos bo‘lgan. Bundan tashqari, tekshiruvlar o‘tkazilmasligi soliq organlari resurslarini yuqori xavfli subyektlarga yo‘naltirish imkonini beradi. Bu G.Xarrison va R.Krelov tavsiya etgan xavfga asoslangan tabaqalashtirish tamoyiliga to‘liq mos keladi [3].

MUHOKAMA

Tahlil natijalari uchta ilmiy yangilikning bir-birini to‘ldiruvchi yaxlit tizim tashkil etishini ko‘rsatadi. To‘rtinchi yangilik (bir kunda qoplash) tezlikni ta’minlaydi, ammo uning xavfsizligi reyting ma’lumotlarining ishonchliligiga bog‘liq: yuqorida

qayd etilgan 82 mlrd so‘mlik holat aynan reyting ma’lumotlarini qo‘lda o‘zgartirish orqali sodir bo‘lgan [20]. Shu sababli tezkor qoplash uchinchi yangilik – EHF darajasidagi avtomatik xavf baholash bilan birga qo‘llangandagina barqaror natija beradi. Ikkinchi yangilik esa eksport faktini mustaqil manba orqali tasdiqlab, qoplash asosining ishonchliligini oshiradi.

Shunga asoslanib, QQS qoplashning uch bosqichli raqamli modeli taklif etiladi: (1) asosni tasdiqlash – eksport va import faktlarini bojxona ma’lumotlari bilan avtomatik solishtirish; (2) xavfni baholash – har bir EHF bo‘yicha (2) formulaga asoslangan ball hisoblash va yuqori xavfli operatsiyalarni ajratish; (3) tezlikni tabaqalashtirish – past xavfli operatsiyalar va yuqori reytingdagi subyektlar uchun avtomatik qoplash, yuqori xavfli holatlar uchun esa kameral tekshiruv. Ushbu yo‘nalish davlat siyosatida ham izchil davom ettirilmoqda: 2026-yil may oyida qabul qilingan farmonga ko‘ra, 2027-yil 1-yanvardan soliq xavfi past bo‘lgan holatlarda QQS salbiy farqini qoplashda inson omili ishtirokidan voz kechiladi, 10 mln so‘mgacha bo‘lgan summalar esa arizasiz avtomatik qaytariladi [26].

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, “AAA” toifasidagi subyektlar bo‘yicha qoplash muddatlari haqidagi individual ma’lumotlar ochiq emasligi sababli muqobil xarajat samarasi oraliq (minimal va maksimal) baholar ko‘rinishida berildi. Ikkinchidan, EHF xavf mezonlarining rasmiy og‘irliklari Soliq qo‘mitasi tomonidan belgilanadi va ochiq e’lon qilinmaydi, shuning uchun 2–3-jadvallardagi ma’lumotlar metodik xarakterga ega. Kelgusi tadqiqotlarda mikrodaraja ma’lumotlari asosida modelni ekonometrik baholash maqsadga muvofiq.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. QQS salbiy farqini qoplash hajmi 2021–2023-yillarda 14,4 trln so‘mdan 21,6 trln so‘mgacha oshgan, 2024-yilning birinchi yarim yilligida esa QQS tushumlarining 34,3 foizini tashkil etgan. Bunday ko‘lam qoplash tizimini raqamli ma’lumotlarga asoslangan tabaqalashtirilgan modelga o‘tkazishni taqozo etadi.

2. Eksportni bojxona organlarining real vaqt rejimidagi elektron ma’lumotlari asosida tasdiqlash (Vazirlar Mahkamasining 160-son qarori) eksportchilar uchun hujjat yuritish xarajatlarini qisqartirdi, inson omilini kamaytirdi va soxta eksport sxemalarini aniqlash imkoniyatini oshirdi.

3. EHFlarning xavf darajasini ballga asoslangan tizim orqali aniqlash (O‘RQ-1108-son Qonun va 830-son qaror) xavfni korxona emas, operatsiya darajasida baholash imkonini beradi va halol xaridorlarning QQS hisobini asossiz to‘xtatib qo‘yish holatlarini kamaytiradi.

4. “AAA” toifasidagi subyektlarga QQSni bir kunda tekshiruvsiz qoplash (428-son qaror) natijasida 2024-yilda 1 099 ta subyektga 1 932,8 mlrd so‘m qoplanib, ular ixtiyorida muqobil xarajat bo‘yicha 4,4–21,5 mlrd so‘m qo‘shimcha resurs qolgan.

Takliflar: QQS qoplashning uch bosqichli raqamli modelini yagona axborot tizimida birlashtirish; barqarorlik reytingi ko‘rsatkichlariga inson omili orqali o‘zgartirish kiritilganda avtomatik audit izi (log) yuritish va bunday o‘zgarishlarni EHF xavf tizimi bilan o‘zaro tekshirish; EHF xavf darajasi bo‘yicha soliq to‘lovchiga real vaqtda ogohlantirish yuborish orqali uning kontragent tanlashdagi ehtiyotkorligini oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ebrill L., Keen M., Bodin J.-P., Summers V. The Modern VAT. – Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2001. – 216 p.

2. Bird R.M., Gendron P.-P. The VAT in Developing and Transitional Countries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 248 p.

3. Harrison G., Krelove R. VAT Refunds: A Review of Country Experience. IMF Working Paper WP/05/218. – Washington, D.C.: IMF, 2005.

4. Keen M., Smith S. VAT Fraud and Evasion: What Do We Know and What Can Be Done? // National Tax Journal. – 2006. – Vol. 59, No. 4. – P. 861–887.

5. Pomeranz D. No Taxation without Information: Deterrence and Self-Enforcement in the Value Added Tax // American Economic Review. – 2015. – Vol. 105, No. 8. – P. 2539–2569.

6. OECD. International VAT/GST Guidelines. – Paris: OECD Publishing, 2017.

7. OECD. Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration. – Paris: OECD Publishing, 2020.

8. Imanova U.B. Social-economic development regions local financial budgets managed resources promotion system improvement directions // Экономика и социум. – 2024. – №5(120).

9. Imanova U.B., Rahmatov A. O‘zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilishda bank tizimi va xususiy tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi investitsion hamkorlik // Management, Marketing and Finance International Scientific Journal. – 3(4). – P. 57–62. DOI: 10.5281/zenodo.20273133.

10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 23-yanvardagi “Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-39-son qarori // lex.uz.

11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 14-avgustdagi 489-son, 2024-yil 16-iyuldagi 428-son va 2025-yil 11-martdagi 160-son qarorlari // lex.uz.

12. QQS summasi o‘rnini qoplash tartibi to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish kiritildi // norma.uz.

13. O‘zbekiston Respublikasining 2025-yil 25-dekabrdagi O‘RQ-1108-son Qonuni // lex.uz.

14. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Davlat budjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlarining 2024-yil I yarim yillik ijrosi to‘g‘risida hisobot // mf.uz.

15. Davlat budjetining 2025-yil birinchi yarim yillikdagi ijrosi ko‘rib chiqildi // parliament.gov.uz.
16. 2025-yil uchun Davlat budjeti loyihasi bo‘yicha fuqarolar budjeti // openbudget.uz.
17. 2024-yilda soliq va bojxona imtiyozlaridan foydalanish holatlari tahlil qilindi // aca.uz.
18. Eksportda qaysi hududlar yetakchi? // O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi, stat.uz.
19. Раскрыта махинация с незаконным возвратом НДС в Узбекистане на 82 млрд сумов // gazeta.uz, 24.05.2025.
20. Tadbirkorlar ma’lumotlarini soxtalashtirib, budjetdan 82 mlrd so‘m qaytargan soliq xodimlari ushlandi // spot.uz, 24.05.2025.
21. Elektron hisobvaraq-fakturalarning xavf darajasini aniqlash tartibi belgilandi (Vazirlar Mahkamasining 26.12.2025 yildagi 830-son qarori) // gov.uz, 05.01.2026.
22. Barqarorlik reytingi yuqori bo‘lgan tadbirkorlar rag‘batlantiriladi (O‘RQ-1000-son Qonun) // norma.uz.
23. 1-fevraldan tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingi joriy etildi // uzmahalla.uz, 02.02.2024.
24. Mingga yaqin tadbirkorga 1,3 trln so‘m QQS bir kunda qaytarildi // yuz.uz, 08.07.2025.
25. Tadbirkorlar faoliyatiga soliqchilar emas, elektron tizim baho beradi // uza.uz, 2025.
26. Tadbirkorlarga QQSni hisoblash va to‘lashning soddalashtirilgan tartibiga o‘tish huquqi beriladi // gazeta.uz, 28.05.2026.